

З. В. ЯНУШЕВИЧ

**Культурные растения Юго-Запада СССР
по палеоботаническим исследованиям.
Кишинев, 1976**

Одним з найважливіших завдань археології є всебічне вивчення економіки стародавніх суспільств, відтворення базису, на якому виникла їхня матеріальна і духовна культура. На сучасному рівні цю проблему можна вирішувати лише за допомогою природничих наук — ботаніки, зоології тощо. Тому цілком закономірним є підвищення в останні роки інтересу до палеоботаничних досліджень, що охоплюють різні регіони земної кулі. Досить згадати праці Х. Хельбека, М. Хопф, Р. Деннелла, М. Кліховської, З. Темпіра, Є. Хайналової та багатьох інших палеоботаніків.

У нашій країні, де вивчення рослинних залишків, знайдених на археологічних об'єктах, вже має досить давні традиції, у цій галузі проводяться значні роботи. Одним з найбільш авторитетних радянських спеціалістів-палеоботаніків є З. В. Янушевич, багаторічний досвід якої у дослідженні культурних рослин давнини на південному заході СРСР узагальнений у рецензованій монографії.

У короткій вступній частині автор досить побіжно подає історію палеоботаничних досліджень, знайомить читача з методикою та матеріалом, наводить періодизацію згаданих у книзі археологічних пам'яток. Стислість цієї частини тексту виправдана, бо історичний і почасти методичний аспекти проблеми докладніше висвітлені у наступних розділах.

Деякі зауваження можна зробити щодо невеликого розділу, присвяченого природним умовам Пруто-Дністровського району. Тут в основному йдеться про фізико-географічні особливості сучасного межиріччя Пруту і Дністра, а палеогеографія району висвітлена недостатньо і з досить застарілих позицій. До того ж розділ слабо пов'язаний з основним змістом книги і здається випадковим.

Найціннішими у монографії З. В. Янушевич є три великі розділи, присвячені основним культурним рослинам-злакам, бобовим та плодovým. Найважливіші висновки як біологічного, так і історичного змісту підсумовано у стислій післямові. До книги додається великий список використаної автором літератури.

Солідну джерелознавчу базу рецензованої праці становлять палеоботанічні матеріали з 95 археологічних пам'яток (65 у МРСР, 30 — на території УРСР), що охоплюють величезний відрізок часу від V тисячоліття до н. е. до пізнього середньовіччя.

Об'єктами дослідження були відбитки культурних рослин, в основному на фрагментах кераміки та глиняній обмазці жител. Рідше траплявся карбонізований матеріал (переважно із середньовічних пам'яток). Усі ці види джерел мають свої переваги і недоліки. Так, відбитки на кераміці чи обмазці досить надійно датовані, але часто позбавлені чітких морфологічних ознак. Обвуглені зернівки навпаки — майже завжди добре зберігають особливості будови, але їхня прив'язка до культурного шару буває сумнівною. У розпорядженні автора в ряді випадків були обидва види вихідного матеріалу, що сприяло глибині

дослідження. Оцінюючи методику останнього, відзначимо, що З. В. Янушевич не лише провадила виміри зернівок, а й використала систему індексів, яка дала можливість об'єктивно порівняти досліджений матеріал з археологічними знахідками Центральної та Західної Європи.

Кожний вид рослин розглянуто на широкому порівняльно-історичному тлі із залученням матеріалів Передньої Азії, Близького Сходу, Балкан, Центральної та Західної Європи, Кавказу, починаючи з VIII тисячоліття до н. е. Таким чином, аналіз культурних рослин давнини на території УРСР та МРСР логічно пов'язаний з більш загальною проблемою виникнення того чи іншого виду взагалі. Такий підхід до джерел допомагає авторові надійно обґрунтувати висновки щодо шляхів і часу інтродукції культурних рослин на південний захід СРСР (Правобережна Україна і Молдавія). Нагадаємо, що саме цей район, поряд з Кавказом та півднем Середньої Азії, вважається найдавнішим осередком землеробства на території СРСР. Велике надбання людства — перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства — досягає цього району разом з племенами неолітичних культур буго-дністровської та лінійно-стрічкової кераміки. Про знайомство носіїв згаданих культур із землеробською працею переконливо свідчить наведений З. В. Янушевич список зернових, виявлених нею на неолітичних поселеннях Молдавії (на жаль, палеоботанічні матеріали неоліту на території України ще не досліджені). Кераміка та глиняна обмазка жителів з Сорок II, III, V, Руптури, Гури-Кам'янки тощо містить відбитки зернівок, колосків і лусочок півчастих пшениць — однозернянки, двозернянки (еммеру), спельти. Не випадково ці знахідки нечисленні: йдеться про перші кроки землеробства, навички якого було закріплено лише у наступному періоді енеоліту.

Вже на ранньому етапі трипільської культури, що є на даній території синонімом енеоліту, зернові (насамперед двозернянка та спельта) зафіксовані З. В. Янушевич у матеріалах численних поселень. Тоді ж відбулося перше знайомство трипільців з голозерними пшеницями (карликова), бобовими (горох, чина, вика, ервілія), плодовими (алича, абрикос, слива).

Дуже важливим є висновок автора про те, що ячмінь (переважно голозерний) відсутній на неолітичних пам'ятках і вперше зафіксований у матеріалах раннього Трипілля. Цей факт слід розглядати як посереднє підтвердження зробленого на широкому матеріалі висновку археологів про появу на південному заході СРСР нового населення на рубежі неоліту та енеоліту¹.

Основний палеоботанічний матеріал, вивчений автором, походить з пам'яток середнього та пізнього етапів трипільської культури і свідчить, що місцеве населення у досить широкому масштабі вирощувало півчасті пшениці (переважно двозернянку), голозерний та півчастий ячмінь, просо, бобові, плодові і навіть виноград. Для археолога, який вивчає проблеми давнього землеробства, важливими є конкретні й більш загальні спостереження З. В. Янушевич. Вона пише, зокрема, що двозернянка та спельта стали основними зерновими культурами завдяки своїм біологічним особливостям: витривалості, невибагливості, високим їстівним якостям (с. 56—57, 74). На деяких поселеннях вирощували якийсь певний вид пшениці (зокрема, однозернянку у Путинештах і Варварівці), на інших були змішані посіви однозернянки, еммеру та спельти (с. 31). Дуже цікавим і, очевидно, вірним є припущення автора про культовий характер відбитків цілих колосків пшениці на стінках великих розписних посудин трипільських поселень Бринзени-Циганка й Варварівка VIII, XV (с. 51).

¹ Биби́ков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 276—288.

Найважливішим і принциповим досягненням З. В. Янушевич є, на наш погляд, висновок про інтродукцію найдавніших злаків у південно-західні райони СРСР з Балканського п-ва. Обґрунтуванню цього висновку присвячено чимало сторінок рецензованої книги. Слід зазначити, що автором особисто опрацьований палеоботанічний матеріал з неолітичних поселень Болгарії (Банята, Биково, Овчарово) і Румунії (Радовану); цей факт надає особливої переконливості її узагальненням. Як показує дослідниця, за видовим складом пшениці неонеолітичних пам'яток Болгарії і південного заходу СРСР дуже близькі, отже, запропонований нею балканський шлях проникнення однозернянки, еммеру і спельти (с. 57—60, 73—75) у Пруто-Дністровський район (додамо, через пониззя Дунаю) здається більш, ніж ймовірним. Передчасним виглядає лише твердження про те, що Балканський п-ів, поряд з Малою Азією, входив до зони первинного окультурення однозернянки (с. 38). Певне, з Балкан потрапили на досліджувану територію і ячмені, хоча в цьому випадку автор утримується від категоричних висновків (с. 116).

Автор добре обізнаний з палеоботанічними матеріалами широкого територіально-хронологічного діапазону, в тому числі з найновішими. Це допомагає З. В. Янушевич впевнено почуватися у полеміці з колегами, зокрема з таким відомим дослідником, як Х. Хельбек. Так, вона не погоджується з думкою останнього щодо виникнення спельти у Європі і дальшого її просування в Передню Азію, вважаючи, що батьківщиною цього злаку є Іран і Закавказзя. Невірним здається їй і запропонований Х. Хельбеком шлях надходження жита із Середньої Азії у Західну Європу через Урал і Поволжя за допомогою кочових племен ще у IV—III тисячоліттях до н. е. Аргументи, наведені дослідницею на користь її точки зору (с. 74—76, 133—134), в обох випадках є досить переконливими.

Даючи загальну оцінку первісного південно-західного землеробського центру на території СРСР на підставі палеоботанічних джерел, автор порівнює його із Закавказзям та Середньою Азією. В результаті З. В. Янушевич дійшла висновку про самостійність і специфіку цього центру порівняно з двома іншими, а також про тісний його зв'язок з Балканами (с. 200—201). Ця думка є цілком слушною, бо стверджується багатьма іншими даними — суто археологічними, етнографічними, палеозоологічними тощо.

Досягнення ранніх періодів землеробства були розвинуті та примножені у наступні часи. Автором проаналізований значний палеоботанічний матеріал з пам'яток епохи бронзи (культура Ноа), раннього заліза (фракійський гальштат і скіфський час), римського періоду (черняхівська культура) і пізніших. Важливими є дані З. В. Янушевич про склад культурних рослин, які вирощували ранньослов'янські племена рубежу нашої ери, коли вони вперше згадуються в античних писемних джерелах під ім'ям венедів (зарубинецька культура). Ці матеріали допомагають глибше зрозуміти характер землеробства слов'янських племен. На жаль, ранньослов'янські поселення першої половини I тисячоліття н. е. майже не досліджувалися у палеоботанічному відношенні.

Цікаві спостереження автора щодо видів культурних рослин у історичні часи. В книзі, зокрема, простежений поступовий процес заміни плівчастих пшениць голозерними (карликова та м'яка), масові знахідки яких пов'язані вже із середньовіччям. Тоді ж був поширений ячмінь, дуже різноманітний за формами і навіть видами. Просо широко вживали в епохи раннього заліза (автор згадує масові знахідки його на Трахтемирівському городищі), у зарубинецькій культурі, в ранньому середньовіччі. Овес подекуди зафіксований у чистих посівах (поселення

культури карпатських курганів у Глибокому), хоча в цілому не був поширений.

Дискусійним є питання про введення жита у посіви. Автор вважає, що на території України і Молдавії цей процес відбувався у середньовіччі, а більш ранні знахідки (зокрема, на пам'ятках черняхівської культури) кваліфікує як бур'янисто-польове жито, виходячи з форми зернівок та їхніх невеликих розмірів (с. 133). Але, як відомо, це жито має різноманітні за формою і розмірами зернівки, інколи більші, ніж у культурних рослин². Нагадаємо, що у багатьох районах Європи на пам'ятках римського часу і раніше (пшеворська культура) жито вже було добре відомим і поширеним сільськогосподарським злаком³. Навряд чи можна відносити, як це робить автор (с. 134—138), до бур'янисто-польового жито, знайдене у великій кількості разом із пшеницею (останньої лише 10%) в житлах поселень III—II ст. до н. е. у північно-західному Криму. Отже, вважаємо цілком імовірним існування культурного жита на південному заході СРСР вже на початку I тисячоліття н. е., а можливо, навіть раніше.

Підсумовуючи, зазначимо, що книга З. В. Янушевич дає можливість простежити поступове зростання і зміни видового складу рослинного арсеналу стародавніх землеробів, образно кажучи, зазирнути у їхню комору. Практичне значення цієї книги для спеціалістів-археологів важко переоцінити. Вона стимулювала, зокрема, палеоботанічні пошуки на Україні, і одержані результати значно збагатили джерела до вивчення первісного землеробства на нашій території.

Рецензована монографія — перша у вітчизняній історіографії узагальнююча праця, побудована на аналізі великого палеоботанічного матеріалу археологічного походження, є серйозним і в багатьох аспектах новаторським дослідженням; вона використовує й розвиває досягнення передової радянської біології (зокрема, праці М. І. Вавілова). Книга стала помітним явищем у вітчизняній науковій літературі.

В. Г. Збеневич, Г. О. Пашкевич

² *Иванов А. П.* Рожь. М.—Л., 1961, с. 65, 83—85.

³ *Lange E.* The development of agriculture during the first millenium A. D.—*Geologiska Föreningens i Stockholm Forhandlingar*, vol. 97, N 2, 1975, p. 115—124.